

Viktorija BRUNEIZERYTĖ

FOTOGRAFIJOS IR TEATRAS

VALSTYBĖS TEATRO TARPUKARIO KAUNE DOKUMENTAI¹

Dailėtyrininkė Viktorija BRUNEIZERYTĖ apžvelgia keletą Lietuvos literatūros ir meno archyve (toliau – LLMA) saugomų Valstybės teatro dokumentų bei Lietuvos teatro, muzikos ir kino muziejuje (toliau – LTMKM) saugomų asmeninių teatro artistų fondų, liudijančių apie glaudų fotografijos ir teatro ryšį. Ši medžiaga svarbi tiek XX a. pirmosios pusės Lietuvos fotografijos istorijos, tiek ir tarpukario Lietuvos teatrinės kultūros kontekste.

STATE THEATRE IN KAUNAS DURING THE INTERWAR PERIOD: DOCUMENTS AND PHOTOGRAPHS

The art historian Viktorija BRUNEIZERYTĖ looks at some documents stored in the Archive of Lithuanian Literature and Art, and several theatre artists' collections kept in the Museum of Lithuanian Theatre, Music and Cinema, showing the close relationship and collaboration between theatre and photography.

This material is very important, both in the context of early 20th-century Lithuanian photography, and interwar Lithuanian theatre culture.

Potencija Pinkauskaitė Olgos Dubeneckienės baletu studijoje.
1922. Lietuvos literatūros ir meno archyvas



Tarpukariu Valstybės teatras Kaune buvo viena svarbių ir gausiai lankomų vietų. Kaip rašo Jolita Mulevičiūtė, „teatrinė kultūra buvo svarbus tarpukario kultūros bruožas“². Jo elementai skverbėsi į visas gyvenimo sritis: ne tik į viešas, privačias, asmenines šventes, bet ir į įvairių menininkų kūrybą³. Pasak Astos Petrikienės, Valstybės teatras ne tik skleidė švietimo, tautinės savimonės idėją, bet kartu savo veikla stiprino ir užtikrino kultūrinį, politinį bei socialinį poveikį visuomenėje⁴. Teatro administracija sprendė ne tik repertuaro, administracinius bei finansavimo klausimus, bet daug dėmesio skyrė ir teatro artistams⁵. LLMA saugomi Valstybės teatro dokumentai atskleidžia teatro gyvenimo užkulius, susijusius su spektakliais, reklama ir įvairiais smulkiais reikalais.

Itin dažnai tarp teatro dokumentų aptinkami prašymai atsiųsti fotografinės medžiagos. Matyti, jog tokio pobūdžio medžiaga buvo reikalinga reklaminiais tikslais, pavyzdžiui, siuntimui į kitus Valstybės teatro padalinius, kuriuose tuo metu vykdavo gastrolės⁶.

Bendradarbiavimas tokiais klausimais buvo ne tik lokalus, bet ir tarptautinis. Valstybės teatrui laiškus siuntė Prancūzijos, Latvijos, Vokietijos, Didžiosios Britanijos, Čekoslovakijos, Rusijos, Italijos ir kitų šalių užsienių reikalų ministerijos⁷. Dokumentuose nuolat prašoma siųsti artistų nuotraukas, medžiagą apie jų asmeninį gyvenimą, būsimus spektaklius.

Prancūzija buvo ypatingai suinteresuota baletu. Į Lietuvos užsienio reikalų ministeriją 1932–1933 metais rašė Paryžiuje esanti asociacija *Les Archives Internationales de la Danse*, nuolat prašiusi medžiagos, susijusios su baletu šokėjais ir spektakliais⁸. Asociacija prašymuose pristato idėją kurti tarptautinį šokio archyvą, į kurį norėtų įtraukti ir Lietuvių teatro skyrių, gausiai papildytą įvairiomis šokėjų fotografijomis ir kita medžiaga⁹. Tarp korespondencijos dokumentų 1935 m. sausio 21 d. suformuotame akte įrašyta, jog šiam archyvui perduodama 14 nuotraukų iš baletų „Raimonda“, „Žizel“, „Kopelija“, „Gulbių ežeras“, „Polovcų šokiai“, „Aubade“, „Naktis Raganų kalne“ ir „Couture“¹⁰. Ši įstaiga papildomai prašė ir įvairios baletu fotografinės medžiagos savo leidžiamam laikraščiui iliustruoti. Laikraštis leistas 1932–1936 metais tokiu pačiu pavadinimu kaip ir pati asociacija. Jame gausu istorinių straipsnių šokio tema, iliustruotų nuotraukomis iš įvairiausių šalių. Vienas leidinio skyrių vadinasi „Informations internationales“, kuriame skelbiami įvairių šalių baletu įvykiai – Čekoslovakijos, Vokietijos, Lenkijos, Rusijos, Latvijos. Iš teatro ir šios asociacijos korespondencijos tarsi norėtųsi spręsti, jog reikalinga informacija iš Kauno turėjo atsidurti šiame laikraščio skyriuje. Devyniolika šio leidinio numerių yra suskaitmeninta „Centre nationale de la danse“ mediatekoje¹¹, tačiau juose išspausdintos informacijos apie Lietuvą rasti nepavyko.

Tarp šios įstaigos ir Valstybės teatro komunikacijos dokumentų pasitaiko ir „nuotraukų knygų“ minėjimai bei jų saugojimo įvardijimas teatro bibliotekoje¹². Dokumentuose nuotraukos įvardytos fragmentiškai, o jų numeracija chaotiška: „Raimonda 1786, 1869, 1899, 1904“. Hipotetiškai galima teigti, jog minimose knygose Valstybės teatre buvo kaupiami spektaklių vaizdinė medžiaga, o skaičiai atitinka sukauptų nuotraukų numeraciją. Šie skaičiai perša mintį, jog siuntimui ir reprezentacijai vaizdai buvo atrenkami, o spektakliai gausiai dokumentuojami vėliau archyvuojant medžiagą teatro bibliotekoje.

Įdomus ir vertingas dokumentas yra 1939 m. balandžio 22 d. teatro direktoriaus komisijos sudarytas stiklo negatyvų sąrašas su įvairių pastatymų nuotraukomis, skirtomis išsiųsti į Anglijos, Čekoslovakijos, Italijos, Latvijos, Lenkijos, Prancūzijos, Rusijos, Suomijos ir Vengrijos muziejus bei šių šalių spaudai¹³. Iš viso akte yra nurodomos 144 nuotraukos iš įvairių spektaklių ir baletų, kurių dalis siuntimo metu, deja, sudužo¹⁴.

Tarptautinį Valstybės teatro bendradarbiavimą vaizdinės medžiagos klausimais taip pat liudija ir įvairūs gastrolių dokumentai. Juose – afišos iš atkeliaujančių Čekoslovakijos, Latvijos teatrų, būtent gastrolių proga išleistų leidinių¹⁵. Tarp teatro dokumentų gausu skrajučių iš įvairiausių užsienio operos, teatro ir baletu pastatymų Čekoslovakijoje, Lenkijoje, Latvijoje, kurios galėjo būti pavyzdžiais, kaip rengti tokio pobūdžio informacinę medžiagą. Archyviniai duomenys liudija, jog Valstybės teatras taip pat turėjo nuosavą spaustuve, kurioje vykdė ir sprendė įvairius leidybinius programų, afišų spausdinimo reikalus¹⁶.

Iš gausios Valstybės teatro korespondencijos matyti, jog nuo pat pradžių teatras dažnai gaudavo prašymų siųsti įvairių fotografinę medžiagą į kitų šalių kultūros įstaigas. Iš jų gaunamos užklausos dėl Valstybės teatro reprezentacijos užsienio leidiniuose tarsi siūlo mintį, jog komunikacijai ir sklaidai buvo svarbi fotografinė medžiaga, susijusi su teatre dirbusiais artistais, artėjančiomis premjeromis bei svarbiais teatro gyvenimo įvykiais. Ši tendencija pastebima ir vietiniame kontekste.

Vienas svarbių informacijos šaltinių tarpukariu buvo periodinė spauda. Ne tik žinios apie teatro gyvenimą, bet ir patys Valstybės teatro artistai buvo populiarūs vietinėje spaudoje, jų nuotraukos pasitelkiamos ne tik profesiniams, bet ir reklaminiams tikslams. Štai balerina Marija Juozapaitė viename žurnalo „Naujas žodis“ numeryje reklamuoja tuo metu populiarių moterų grožio muilą¹⁷. Įdomu, jog šios balerinos atvaizdu dažnai iliustruotos su baletu nesusijusios temos¹⁸. Keliuose „Naujo žodžio“ numeriuose Marijos Juozapaitės nuotraukos pateikiamos greta mėgstamų romanų, trumpų istorijų vertimų ir neturi jokio ryšio su tekstu¹⁹. Vienas leidinio „Laiko žodis“ numerio viršelių taip pat iliustruotas Valstybės teatro balerinos Olgos Malėjinaitės atvaizdu, tačiau pačiame žurnale apie ją nėra rašoma²⁰.

Žurnalas „Naujas žodis“ spausdindavo ir panoraminius scenos atvaizdus bei artistų portretus iš vykusių teatro pastatymų. Štai 1932 metų numeryje nuotraukomis iliustruotas Hamleto pastatymas. Po didele bendro scenos vaizdo nuotrauka parašyta, jog tai Paulinos Brėdikytės fotografija²¹. Taip pat pridėdami du pagrindinių vaidmenų atlikėjų portretai, tačiau prie aprašymo autoriaus pavardė nepateikta.



Antanina Vainiūnaitė-Kubertavičienė, Borisas Dauguvietis, Ona Rymaitė ir kiti Valstybės teatro aktoriai gastrolių Rygoje metu. 1929. Lietuvos literatūros ir meno archyvas

LTMKM esančiame Valstybės teatro baletu šokėjų Marijos Juozapaitės ir jos vyro Broniaus Kelbausko fonde yra vaizdinės medžiagos, kuri buvo išspausdinta ne tik vietos, bet ir užsienio spaudoje. Dienraščio „Эхо“ 1934 numerio iškarpos rodo, jog straipsnis apie šokėjus buvo iliustruotas jų archyve esančia nuotrauka²². Nuotraukos centre sėdi rusų balerina Matilda Kšešinskaja, o greta jos Marija Juozapaitė ir Bronius Kelbauskas.

Broniaus Kelbausko šokio vaidmens portretą buvo išspausdinęs ir prancūzų leidinys „Riviera Magazine“²³. Straipsnyje kalbama apie lietuvių baletu gastroles Monte Karle, o Kelbauskas įvardijamas kaip ypatingos meistrystės šokėjas. Tą pačią nuotrauką išspausdino ir 1935 metų „Meno dienos“ numeris, kuriame buvo pateiktas straipsnis apie Kelbausko gastroles. Trumpame pranešime minima apie šokėjo gastrolių pasisekimą, kartu pabrėžiama: „Daugelis žurnalistų, dėdami jo atvaizdus ir girdami, pažymi, kad B. Kelbauskas yra Lietuvos baletininkas, šokąs Monte Karle pirmu šokiku“²⁴. Nė vienas šių leidinių neįvardija, jog nuotrauką darė fotografė Paulina Brėdikytė, kurios autorinis antspaudas yra nuotraukos apatiniame dešiniajame kampe (nuotrauka saugoma B. Kelbausko fonde²⁵).

Potencija Pinkauskaitė, Ona Rymaitė, Ipolitas Tvirbutas ir kiti aktoriai gastrolių metu. 1926. Lietuvos literatūros ir meno archyvas





Zofija Venclauskaitė. 1931. Lietuvos literatūros ir meno archyvas

Viename iš Kelbauskų archyvo aplankų saugomos dešimties Kelbausko šokio vaidmens portretų „Šopenianoje“ kopijos. Šios nuotraukos buvo darytos Prahėje, o paties porteto laikraštinė iškarpa iš neįvardyto vokiečių leidinio taip pat yra Juozapaitės ir Kelbausko archyve²⁶. Kiti vaidmenų portretai irgi buvo gausiai spausdinami: Arlekino šokio vaidmens portretas išspausdintas 1935 metų gegužės 18 dieną prancūzų laikraštyje „Le Matin“²⁷.

„Naujo žodžio“ 1932 m. 6 numerio viršelis iliustruotas Juozapaitės ir Kelbausko Čigonų šokiu iš Giacomo Meyerbeerio operos „Hugenotai“²⁸. Viršelyje kampe įvardyta, jog tai „Hugenotų“ baleto scena, tačiau vėlgi nenurodyta nuotraukos autorė – fotografė Paulina Brėdikytė, kurios įspaudu pažymėta nuotrauka Kelbausko ir Juozapaitės rinkinyje²⁹. Kyla klausimas, kodėl buvo pasirenkama įvardyti ar neįvardyti fotografo kaip nuotraukos autoriaus, kadangi to paties žurnalo „Naujas žodis“ 1939 m. 5 numeris iliustruotas operos solisto Kipro Petrausko vaidmens portretu iš operos „Gražina“. Šio atvaizdo apačioje nurodyta, jog tai „P. Brėdikytės foto“. Kyla įvairių klausimų – galbūt šį reiškinį galėtume sieti su periodinių leidinių redaktorių neapdairumu, aplaidžia vaizdų pateikėjų praktika, o galbūt su nepakankamu fotografo darbo įvertinimu?

Valstybės teatro archyvo dokumentuose yra laiškas „Lietuvos“ laikraščio redakcijai, kuriame teatro administracija pareiškia susirūpinimą, jog tam tikri laikraščiai ir leidiniai nėra linkę nuolatos informuoti apie teatro veiklą³⁰. Laiške redakcijai minima, jog teatras buvo susitaręs su visais Kauno laikraščiais, kad greta apmokamų skelbimų bus spausdinama ir *Teatro kronika*. Tačiau laiške matyti, jog buvo atsisakyta spausdinti tam tikrus teatro informacijos šaltinius dėl jų „reklamishkumo“³¹. Toliau laiške aiškėja, jog ši kronika buvo skirta papildyti sausius skelbimus ir teatro afišas, siekiant

skleisti informaciją ne tik laikraščių skaitytojams, bet ir gausenei teatro publikai³². Paminimas ir satyros teatras „Vilkolakis“ pabrėžiant, jog ekscentriška šio teatro reklama buvo spausdinama dažniau nei medžiaga, kurią į redakciją siuntė Valstybės teatras. Laiške išsakomas apmaudas, jog būtent laikraštis „Lietuva“, kuris turėtų jausti pareigą padėti Valstybės teatrui, kurį laiką nespausdina siunčiamos medžiagos, ką daro net lenkiškas „Dzień Kowieński“, taip pat vokiečių „Lit. Rundschau“, kurie negaudami atlygio platina Valstybės teatro įvykius³³. Laiške toliau išreiškiamas ir pasipiktinimas, jog ankstesni teatro pasirodymų skelbimai nebuvo reguliariai spausdinami (3–4 dienos iki pasirodymo), kad skaitytojai galėtų suspėti ateitį į spektaklį³⁴. Minimas ir skelbimų netikslumas: štai informuojant apie 1925 m. gruodį įvyksiančius operos „Demonas“ bei „Romeo ir Džuljeta“ pasirodymus, klaidingai minimos kaip atlikėjos operos solistės, kurios tuo metu buvo išvykusios į Italiją³⁵.

Taigi šis laiškas redakcijai rodo, jog teatro administracija kruopščiai sekė informaciją, pasirodantią periodinėje spaudoje, rūpinosi, jog visuomenė būtų informuota teatro reikalais. Periodinėje spaudoje aptinkame nemažai nuotraukų, iliustruojančių artistų gastroles, pranešančių apie jų pasirodymus, artėjančius spektaklius. Galbūt šios nuotraukos buvo užsakytos periodiniam leidiniui iliustruoti arba dar kartą panaudojamos asmeniškai iš artistų ar Valstybės teatro archyvų. Tačiau ne visuomet nuosekliai buvo įvardijamas nuotraukų autorius.

Vertinant šį gausų Valstybės teatro fotografinės medžiagos siuntimą, kaupimą ir buvusį poreikį, iškyla fotografo klausimas. Peržiūrėjus dalį darbuotojų bylų sutarčių, tokių pareigų kol kas aptikti nepavyko, nors sutarčių bylose yra įvardyti pečkuriai, skalbėjos, tarnaitės, ugniagesys³⁶. Tačiau fotografo poziciją tarpukariu atskleidžia daugybė kitų archyvinų dokumentų ir tyrimų.

Pagrindinės vietos, tenkinusios fotografijos poreikį tarpukario Kaune – sparčiai besikuriantys čia fotografai ir jų ateljė. Istorikas Mindaugas Kaminskas išskyrė pagrindines Kauno komercinės fotografijos (1918–1940) ypatybes, įvardijo dirbusius fotografus, pagrindines ateljė ir kitus duomenis, kurie pristato komercinės fotografijos situaciją Kaune³⁷. Populiariausiu žanru buvo portretas, perteikęs konvencionalias, schematiškas pozuotojo ypatybes. Pasak Jolitos Mulevičiūtės – „Komercinė forma turėjo būti iškart atpažįstama ir greitai apžvelgiama“³⁸. Taigi šiuo požiūriu studijiniai portretai nepasižymėjo ypatingu meniškumu, o tenkino masinį norą fotografuotis atminimui³⁹.

Lankymasis fotografo ateljė Laikinojoje sostinėje buvo dažnas užsiėmimas. Portretams pozuodavo ne tik dailininkai, muzikai, visuomenės veikėjai – lankytojų srautą gausiai papildė ir teatro artistai. Su Valstybės teatru susijusių, dirbusių asmenų bylose gausu fotografinės medžiagos, kurios didžiąją sudaro portretai.

Pavyzdžiui, LLMA archyve esančiuose Valstybės teatro vaidybos studentų dokumentuose⁴⁰ gausu studijinių portretinių nuotraukų su parašais. Dauguma jų stambaus plano arba pusiau figūrinės. Jos skirtos prisiminti studijų, bendro darbo teatre laikus, su kolegų dedikacijomis vienas kitam. Pavyzdžiui, paslaptingas šešėlyje skendintis kolegės Zofijos Venclauskaitės portretas, signuotas fotografo Fridmano įspaudu. Kita aktorės portretinė nuotrauka taip pat signuota šio fotografo įspaudu ir turi tokią pačią apšvietimu bei stambiu

planu modeliuojamą kompoziciją: lyriškas, jautrus žvilgsnis nukreiptas žemyn, su paprastu, greičiausiai ilgesį bylojančiu įrašu: „Atminimui...“. Žaisminga nuotaika ir lengva laikysena įamžintas aktorius Juozas Monkevičius – nuotrauka taip pat daryta fotografo Fridmano ateljė, o jos dešiniajame kampe greičiausiai aktorius parašas. Nugarinėje nuotraukos pusėje yra dedikacija aktoriui Baliui Lukošui. Šiuose portretuose atsispindi dinamiška kiekvieno aktorius pasirenkama (ar kartu su fotografu derinama) akimirka. Viena įdomesnių šio archyvo nuotraukų yra 1928 metais pasirašytas Petras Šimkaus portretas, kuriame susikaupusiu žvilgsniu aktorius yra įamžintas ne fotoateljė, o einantis lauke. Kita įdomi nuotrauka, taip pat daryta Fridmano ateljė – aktorius Juozapo Gustaičio portretas. Tačiau svarbesnis čia yra nugarinėje pusėje esantis įrašas: „Baly! Priimk mano išdarytą fizionomiją. Žinai, tie fotografai turi per didelę autonomiją“⁴¹. Šis įrašas iliustruoja portretuojamojo asmens požiūrį į tai, kaip buvo fotografuojamas jo atvaizdas, kuriuo jis, greičiausiai, nebuvo patenkintas. Zita Pikelytė disertacijoje „Lietuvos Provincijos fotografija 1918–1940 metais“ (2015) rašo, kaip bendradarbiavo portretuojamasis ir fotografas: bendras pozuotojo nuteikimas, svarstymai pasirenkant pozą, fotografavimo rakursą ir kiti spręstiniai klausimai, siekiant norimo rezultato⁴². Tiesioginis minties įvardijimas raštu bent šiek tiek leidžia pamąstyti ne tik apie portretuojamojo požiūrį, bet ir apie fotografo vaidmenį tuometinėje visuomenėje.

Šiame etape įvertinus dalį archyvuose prieinamos medžiagos, esamus tyrimus ir bendrą tarpukario kontekstą, matyti, jog fotografijos poreikis teatre buvo intensyvus. Fotografijos ir teatro bendradarbiavimas gausiai dokumentavo dirbančių ir teatrą reprezentuojančių asmenų vaidmenis, spektaklių pastatymus, tenkindamas visuomenės, žiniasklaidos poreikius. Peržvelgus tam tikrą dalį Valstybės teatro korespondencijos su tarptautinėmis organizacijomis, užsienio teatro institucijomis, matyti, jog užsienio teatro bendruomenė aktyviai, nuosekliai ir visapusiškai siekė pažinti Valstybės teatro bendruomenę, jos veiklą. Pagrindinė šios apytakos rato medžiaga visuomet esti fotografija. Ji buvo priimama ir suprantama kaip faktinis dokumentas, leidžiantis skleisti ir išlikti teatro gyvenimui ne tik vietoje, bet ir užsienio kontekste.

Viktorija BRUNEIZERYTĖ

¹ Publikacija parengta 2017 m. Vilniaus dailės akademijoje apginto magistrantūros diplominio darbo „Fotografinė teatro kultūra tarpukario Kaune“ (vadovė – doc. dr. Agnė Narušytė) pagrindu.

² Jolita MULEVIČIŪTĖ. Modernizmo link: dailės gyvenimas Lietuvos respublikoje (1918–1940). – Kaunas: Nacionalinis M.K. Čiurlionio muziejus, 2001, p. 60.

³ Ten pat, p. 60–63.

⁴ Asta PETRIKIENĖ. Valstybės vaidmuo Lietuvos teatro veikloje, 1918–1940. Daktaro disertacija. – LNB, 2015, p. 121.

⁵ Valstybės teatro dokumentuose pasitaiko nemažai skundų ir kreipimosi į Švietimo ministeriją dėl sunkių darbo sąlygų, svarstomi nuolatiniai algų ir priedų išmokėjimų klausimai (LLMA, f. 101, ap. 1, b. 113, l. 3–34).

⁶ Prašymas atsiųsti spektaklyje vaidinsiančių artistų klišes į Klaipėdos padalinį. – LLMA, f. 101, ap. 1, b. 113, l. 25.

⁷ Susirašinėjimai su kultūros institucijomis bei pavieniais asmenimis: Britų žurnalisto Huntley Carterio laiškas dėl medžiagos rengiamai knygai „The New Spirit in the European Theatres“ – f. 101, ap. 1, b. 104, l. 102; Užsienio reikalų ministerijos raštas Švietimo ministerijai dėl Valstybės teatro medžiagos ir iliustracijų vokiečių rengiamai knygai

„Theater der Welt“ – f. 101, ap. 4, b. 147, l. 45; Helsinkio atstovybės laiškas su prašymu atsiųsti kokybiškų iliustracijų žurnalams – f. 101, ap. 1, b. 105, l. 61; Čekoslovakijos kanceliarijos laiškas su prašymu atsiųsti pastatymų nuotraukas – f. 101, ap. 1, b. 112, l. 16; Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministerijos laiškas dėl fotografijų išsiuntimo Latvijos teatrui gastrolių klausimu – f. 101, ap. 1, b. 103, l. 22–23.

⁸ Lietuvos pasiuntinybės Prancūzijoje laiškas dėl reguliaraus baletų programų siuntimo „Les Archives Internationales de la Danse“ archyvuui – f. 101, ap. 1, b. 112, l. 69.

⁹ LLMA, f. 101, ap. 1, b. 111, p. 79.

¹⁰ LLMA, f. 101, ap. 1, b. 111, p. 80.

¹¹ Centre nationale de la danse médiathèque. Prieiga internete: <http://mediatheque.cnd.fr/spip.php?page=archives-internationales-de-la-danse> [Žiūrėta 2017-11-20]

¹² LLMA, f. 101, ap. 1, b. 152, l. 18.

¹³ LLMA, f. 101, ap. 1, b. 152, l. 14.

¹⁴ Ten pat.

¹⁵ LLMA, f. 101, ap. 1, b. 117, l. 12.

¹⁶ 1926 m. rugpjūčio 7 d. raštas Švietimo ministerijai dėl papildomo finansavimo. Išreiškiamas rūpestis, jog teatre esanti spaustuvė nenaudojama, kadangi afišas, anonsus, blankus pigiau spausdinti privačioje spaustuvėje. – LLMA, f. 101, ap. 1, b. 113, l. 121.

¹⁷ „Naujas žodis“, 1933, Nr. 2, p. 29.

¹⁸ Apie fotografijų iliustratyvų naudojimą ir ryšio su tekstu nebuvimą tam tikruose periodiniuose leidiniuose mini ir Tomas Ivanauskas. „Lietuvių fotografų reikalai“, „Camera Obscura: Lietuvos fotografijos istorija 1839–1945“. – Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2016, p. 376.

¹⁹ Naujas žodis, 1932, Nr. 15, p. 288; Naujas žodis, 1933, nr. 6, p. 5.

²⁰ Laiko žodis, 1936, Nr. 7 viršelis.

²¹ Naujas žodis, 1932, Nr. 18, p. 345.

²² LTMKM, Marijos Juozapaitytės ir Broniaus Kelbausko aplankas. A 6196/84.

²³ LTMKM, Marijos Juozapaitytės ir Broniaus Kelbausko aplankas. A 6196/95.

²⁴ LTMKM, Marijos Juozapaitytės ir Broniaus Kelbausko aplankas. A 6196/98.

²⁵ LTMKM, Marijos Juozapaitytės ir Broniaus Kelbausko aplankas. A 6196/2.

²⁶ LTMKM, Marijos Juozapaitytės ir Broniaus Kelbausko aplankas. A 6196/111.

²⁷ LTMKM, Marijos Juozapaitytės ir Broniaus Kelbausko aplankas. A 6196/120.

²⁸ LTMKM, Marijos Juozapaitytės ir Broniaus Kelbausko aplankas. Iškarpu albumas. A 6049/64.

²⁹ LTMKM, Marijos Juozapaitytės ir Broniaus Kelbausko aplankas. A 6054/13.

³⁰ LLMA, f. 101, ap. 1, b. 105, l. 42. Laiškas Lietuvos redakcijos direktoriui J. Pruckui.

³¹ Ten pat, l. 43.

³² LLMA, f. 101, ap. 1, b. 105, l. 43. Laiškas Lietuvos redakcijos direktoriui J. Pruckui.

³³ Ten pat, l. 44.

³⁴ LLMA, f. 101, ap. 1, b. 105, l. 43. Laiškas Lietuvos redakcijos direktoriui J. Pruckui. l. 46.

³⁵ Ten pat, l. 47.

³⁶ Valstybės teatro darbuotojų sutartys. – LLMA, f. 101, ap. 1, b. 104.

³⁷ Mindaugas KAMINSKAS. Kauno Komerčinė fotografija. 1918–1940 // Iš Panevėžio praeities: Fotografijos kontekstas ir paveldas. Konferencijos pranešimai. – Panevėžys, 2006 12 14 / sud. Zita Pikelytė, Panevėžys: Panevėžio kraštotyros muziejus, p. 42–75.

³⁸ Ten pat, p. 70.

³⁹ Margarita MATULYTĖ, Agnė NARUŠYTĖ. Komerčinė fotografija sostinėje // Camera Obscura: Lietuvos fotografijos istorija (1839–1940). – Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2016, p. 356.

⁴⁰ Dokumentai saugomi Valstybės teatro aktorius Balio Lukošiaus fonde (LLMA, f. 423, ap. 1, b. 78).

⁴¹ LLMA, f. 423, ap. 1, b. 78, l. 15.

⁴² Zita PIKELYTĖ. Lietuvos provincijos fotografija 1918–1940 metais. Daktaro disertacija. – Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2012, p. 80–84.